Це питання непокоїть мене дуже давно, та тільки-но я заводжу мову про нього, як Батько історії хмуриться й нервово поводить плечем. Щоб навернути його до спогадів, питаю зовсім байдужим голосом:

— Може, причинити вікно?

Він дивиться на мене з недовірою, намагається пригадати, розповідав чи не розповідав мені про свою рану. Я вже знаю, що то в нього рефлекс: коли йому нагадують про Скіфію, в нього починає млоїти плече, дарма що на ньому майже не видно сліду.

— То скільки ж, на твою думку, було скіфів? — укотре запитую я його.

Цього разу він уже не поводить плечем і не нахмурює підозріло брови.

— Багато,— каже він.

— Багато та й годі?

— Дуже багато, більше від будь-якого з відомих мені племен. Коли я був у Скіфії, ніхто не лічив скіфські племена, нікому це не спадало навіть на думку.

— Чому? Бо кочовики ввесь час у русі і через те їх неможливо перелічити? — закидаю я.

Геродот не вбачає в моєму запитанні якогось підступу й сам щиро обурюється:

— Чому, коли заходить мова про скіфів, усі кажуть "кочовики"?

— Бо так можна зрозуміти з твоєї "Історії".— Я цитую йому по пам'яті кілька рядків: "Скіфи не орють землі й не сіють хліба, а пасуть коней та худобу й кочують у Причорноморських степах..."

— Кочують кочовики,— стверджує Геродот і тут-таки заперечує: — Але ж, крім кочовиків, я згадую в своїй книзі й скіфів-хліборобів, і скіфів-орачів, і каллілідів, і алазонів, і бористенітів, і неврів та будинів... Усі ці племена живуть по селах, орють землю й сіють хліб. Цих скіфів дуже й дуже багато, а кочовиків зовсім трохи, тільки в степу понад морем.

— Скільки ж то "дуже й дуже багато"? Тисяч п'ятсот?

— Того ніхто не може сказати.

— А в твоїй книзі говориться про величезний казан...

— Отож-бо, що величезний,— бурчить Батько історії.— Який смертний може зважити таку вагу!..

Я знаю його розповідь про той казан, в існування якого тепер мало хто вірить, але мене цікавлять причини створення казана. Мій гість не дуже охоче відповідає, але поступово захоплюється, й слова його бринять у моїй нічній кімнаті плавними хвильками, чимось нагадуючи ритми Гомерових поем "Іліади" й "Одіссеї":

— Може, таке спадало на думку й іншим царям, але доти ніхто з них не здогадувався, як утілити свій задум у життя. А от скіфського царя Аріанта боги напоумили...

Велика держава дісталась Аріантові в спадок від попередників його. Добрих сорок днів доводилось пливти стругом від Дніпробузького лиману до Прип'яті та Десни, щоб оглянути обшири тієї держави. Ще довше тяглась вона від синього Дону до Карпат, і хоча цар Аріант безліч разів намагавсь уявити, скільки ж у цій благословенній богами країні

городищ і сіл,— це здавалося понад людські сили. А ще ж на Дніпровому пониззі від лиману до того-таки Дону курілося безліч кочовищ. І там жили його підданці, які не сіяли ні пшениці, ні жита, ні вівса, зате пасли величезні отари та череди й викохували найкращих у світі коней.

У верхів'ї Південного Бугу було єдине в світі місце, де водилися дикі білі коні. Але це вже в землях скіфів-орачів, а не кочових скіфів.

Геродот називає річки інакшими іменами, як називали їх його сучасники-греки, але я для зручності сам собі в думці їх перекладаю: Гіпаніс — Південний Буг, Бористен — Дніпро, Істр — Дунай...

— Загадка здавалась цареві Аріанту нерозв'язною,— каже Геродот. — Але боги допомогли йому її розв'язати.

Якось приснився Аріантові дивний сон. Привів начебто він рать свою до Дунаю, щоб прогнати нашесників за сині води його. Стала рать супротиву раті, до самого полудня велика січа була, а пополудні ворог почав перемагати.

Ніхто досі такого в світі не знав, і стало Аріантові страшно — теж чи не вперше в житті. Й тут створилося диво дивнеє. Скіфські вої, не змовляючись, перестали втікати, дістали з сагайдаків тугі луки та оперені соколиним пір'ям жалючі стріли й пустили по стрілі. Хмара стріл затулила сонце. А потім усе поле аж по Дунаю рясно зарябіло стрілами, неначе виколосилося й ждало женця. Аріант нібито кинувся збирати те колосся з соколиного пір'я, та що довше збирав, то більше лишалося його на бранному полі.

То був віщий сон, бо, прокинувшись уранці, Аріант уже знав, як перелічити своїх досі ніким не лічених підданців.

Усіма дорогами рушили борзокомонні гінці, щоб донести волю царя до кожного села й кожного кочовища:

— Всяка жива душа хай дасть цареві по наконечнику стріли!.. За непослух — смерть під батогами!..

Це було того провесняного дня, коли день дорівнявся ночі. Почали прибувати посланці з найближчих сіл, потім з дальших і ще дальших, приносячи наконечники в торбинках і заплічних мішках, бо й села були різні,— часом налічували по дві й три сотні хат і хиж, а часом усього по два-три десятки.

Цар велів скидати наконечники на купу. Перший посланець висипав сотні півтори, й вони зникли в спориші та поросі; другий кинув зверху ще зо три сотні — й пішло, й пішло… Купа перед царським порогом зростала й зростала, підіймаючись на очах, а до початку жнив наконечниками можна було засипати десятьох вершників разом з кіньми. Спочатку царські челядники та джури прискіпливо лічили кожен наконечник, але такого ліку не знали навіть наймудріші волхви.

Серце Аріанта заходилось од гордощів. Якби в небо випустили заразом стільки стріл — сонця справді не стало б видно, як у тому навіяному богами сні. В жодного царя на світі не було стільки підданців! На згадку про цю подію та свою велику радість Аріант звелів кричникам переплавити всю кучугуру наконечників і вилити з неї величезний казан. Стінки казана були шість пальців утовшки, а вміщувалося в ньому добрих три з половиною тисячі амфор води…

— Цікава легенда,— зумисне байдужим голосом кажу я. — Але хто може тепер визначити, скільки в пій вигадки й скільки правди?..

Батько історії лише мружиться до моєї настільної лампи й не відповідає. Але я добре знаю його погляди й запитав просто так. Тепер я сам намагаюся говорити його словами:

— Писати можна про все почуте, а вірити або не вірити написаному — це хай кожен вирішує сам.

Геродот не заперечує, лише розводить руками.

Але мене все-таки дуже цікавить, чи був на світі скіфський правитель з дивним іменем Аріант?

Якщо на мить припустити, що скіфи належали до іраномовних племен, то в першій половині імені царя справді вчувається мовби щось перське, тобто іранське: "Ар'я" цією мовою нібито колись означало "повноправний муж". Але, знаючи загальну звичку стародавніх еллінів еллінізувати "варварські" імена, можна припустити, що так само вчинив і Геродот: давньогрецькою мовою "арі" справді означало "багато", "вельми", "веле", "най" тощо.

Я для певності питаю в гостя:

— Чи були в еллінів імена, що починалися б так само, як ім'я того скіфського царя?

— Скільки завгодно,— відповідає гість.— Ти ж, напевно, знаєш легенду про дочку крітського царя Міноса — Аріадну, ну, ту, що з допомогою клубка пряжі врятувала свого коханого Тесея? Знаєш і мою розповідь про великого кіфареда по імені Аріон. А ось іще еллінські імена, схожі з іменем царя Аріанта: Бант, Біант, Атлант...

Кажу Геродотові:

— Отже, ти переклав по-грецькому ім'я скіфського царя?

Він відповідав трохи здивовано:

— А по-якому ж я мусив перекладати?

Такий був звичай за його часів.

З "Історії" Геродота ми знаємо зо два десятки імен скіфів...

Але досить про походження того царя Аріанта. Спробуймо бодай приблизно визначити, коли він жив.

Питаю в Геродота:

— Коли ти плавав до Скіфії, хто тоді був там царем?

— Октамасад! — упевнено відповідає Батько історії.

Той Октамасад за зраду вітчизняних богів скарав на горло рідного брата Скіла, свого попередника. Під час відвідин Геродота Октамасад був ще молодий, а Геродот побував у Скіфії приблизно 450 року до нової ери.

Ми точно знаємо безперервну династичну лінію принаймні дев'ятьох скіфських царів: од Прототія до Октамасада. Прототій був дідом Спаргапіта й царював приблизно 670 року до нової ери. Далі в глиб історії Геродот уже не називає жодного скіфського царя, крім отого Аріанта, який розпорядився вилити з наконечників стріл колосального казана.

Питаю Батька історії:

— Де було поставлено той казан?

— У місцевості Ексампеї. Там є дуже дивний струмок гіркої води. Він упадає в Південний Буг на відстані чотирьох днів плавання від гирла. Гіркий струмок не дуже великий, але робить воду в усій нижній частині Південного Бугу непридатною для питва.

Яка ж річечка впадає в Південний Буг за чотири дні плавання від гирла?

Сядьмо на звичайного весельного човна й вирушмо від гирла вгору, а через чотири дні зійдім на берег і розгляньмося довкіл. Одразу за пристанню побачимо вулиці райцентру Вознесенська Миколаївської області. А з лівого боку в Південний Буг упадає річечка Мертвовод!

Промовиста назва?

Ось як точно все визначив Геродот! Після нього минуло дві з половиною тисячі років, а гірковода річечка так само несе свої хвильки в Південний Буг, можливо, всі ці дві з половиною тисячі років однаково й називається.

Ось як написано в "Історії" Геродота: "Назва річечки й місця, звідки вона витікає, по-скіфському Ексампей, еллінською ж мовою — Священні Дороги".

Я вагаюся й заглядаю до словника: невже Ексампей — скіфське слово?.. Ні, не скіфське, а грецьке. Його слід перекладати як Спалища. Можливо, на Ексампеї було священне урочище скіфів-праслов'ян, куди з усіх навколишніх сіл звозили небіжчиків для спалювання. Це підтверджується й грецькою назвою місцевості та річки — Священні Дороги (Гіре Годе). Адже дороги до храмів, до присвячених богам урочищ, а також до некрополів (Міст мертвих) стародавні елліни, та й усі інші народи, вважали священними. До речі, слово "мертвовод" або "мертвовід" можна тлумачити не тільки як "мертва вода", а й як "остання дорога", котрою вели-проводили небіжчиків.

Схоже на те, що врочище дуже довго зберігало роль священного, де було заборонено селитись, а може, й орати; про це свідчить і топоніміка обабіч річки: Малосолоне, Кам'януватка, Крива Пустош, Павлогірківка (звідси витікає Мертвовід!).

Але мені не все зрозуміло, і я знову запитую свого гостя:

— Як же розуміти оті твої слова? Ти пишеш: "Назва річечки й місця, звідки вона витікає, по-скіфському Ексампей, еллінською ж мовою — Священні Дороги". Тобто Гіре Годе. Адже й Ексампей, і Гіре Годе — слова еллінські, а не скіфські!

Батько історії не вагається ні на мить.

— Що ж там неясного? Те речення слід розуміти так: "На струмок і врочище, яким він протікає, скіфи кажуть "Спалища", а елліни — "Священні Дороги".

Визначивши час і місце дії, повернімося знову до того колосального казана. Геродот каже:

— В цім урочищі (Ексампеї) стоїть судина, разів у шість більша за ту судину для розведення вина, яку Павсаній, син Клеомброта, звелів поставити при вході в Чорне море й присвятити богам.

— А ти сам бачив ту Павсанієву судину? — вже знаючи, про що йдеться, запитую в Батька історії.

— Бачив на власні очі,— відповідає Геродот.— Вона вільно вміщує шістсот амфор.

— А скіфська невже справді вшестеро більша?! — мимоволі вихоплюється в мене.— Добря-ачий казанок... Який, ти казав, він утовшки?

— Ось такий: шість пальців! — Геродот притуляє до правої долоні ще и великий палець лівої руки.

— А хто був той Павсаній, син Клеомброта?

— Один з героїв грекотперських воєн, головнокомандувач еллінських військ у славнозвісній битві під Платеями,— каже Геродот.— Небіж спартанського царя Леоніда й опікун його сина Плістарха — неповнолітнього царя.

Отже, Павсаній був людина достатньо багата й могутня, щоб розщедритися перед богами на такий дар.

Але скільки це — 600 амфор?

Амфора, або метрет, дорівнювала сорока літрам води. Казан Павсанія вміщував... 24 тисячі літрів!

Чи було це дивом у ті часи?

Було, але не "восьмим дивом світу".

Батько історії знає не про один такий казан.

— Вирішивши за щось там віддячити лідійському цареві Крезові, лакедемоняни виготували мідний казан для розведення вина, ще й оздобили вінця ззовні найрізноманітнішим орнаментом. Той казан уміщував триста амфор,— розповідав Геродот.— Після багатьох поневірянь казан опинився в храмі Гери на острові Самосі.

Триста амфор — це дванадцять тисяч літрів рідини...

Я прошу Геродота розповісти й про інші відомі йому колосальні посудини.

— Той-таки Крез одіслав свого часу в дар Дельфійському храмові два казани для розведення вина. Один був золотий, другий — срібний.

— Ти їх бачив? — питаю я.

— Аякже! Раніше золотий стояв у святилищі, як увійдеш — з правої руки. Ну, а срібний був ліворуч од порога. Тоді храм згорів, ну, після пожежі золотий перекотили в скарбницю клазоменян. Срібний — у притвор храму.

— А які були завбільшки ті казани?

— Золотий важив вісім з половиною талантів і дванадцять мін. Вагу срібного не пам'ятаю, але вміщував він 600 амфор. На свято Феофаній дельфійці наповнювали його втричі розведеним водою вином.

— Ти й ці казани бачив на власні очі? — питаю я, намагаючись у думці виважити казан, зроблений із восьми з половиною талантів і дванадцяти мін щирого золота: талант — 26 кілограмів, міна — близько 450 грамів; отже, на той казан пішло двісті з гаком кілограмів коштовного металу.

— Ті казани бачив не тільки я, а кожен, хто відвідував Дельфійський храм. Хто робив золотий — не знаю, а срібний виготовив Феодор із Самосу. Так мені казали дельфійські жерці. І я з ними цілком згоден. Бо так гарно міг зробити тільки славетний Феодор.

Чітка, детальна розповідь гостя мого не лишає сумнівів у тому, бачив чи не бачив він срібного Крезового казана. На власні очі бачив Геродот і казан Павсанія.

— А казан скіфського царя Аріанта тобі теж доводилося бачити? — з побоюванням питаю я.

— Мені показували його місцеві жителі...— після певної паузи відповідає він і мимоволі поводить плечем.

Отже, тепер я знаю, коли його поранено: як ходив потайки від скіфських жреців-енареїв глянути на той казан; скіфи не терпіли чужинців, котрі намагалися побачити їхні священні місця й священні речі. Геродотові дісталася стріла в плече. Він про це не любить розводитись, та я й не розпитую: кожен має право нікого не впускати до своїх найпотаємніших таємниць...

Зате вже не маю сумнівів, що йому показували той казан. Якщо Геродот бачив щось на власні очі або знає про нього з надійних джерел, він завжди підкреслює: це я перевірив сам; про це мені розповідав управитель храмовим майном у єгипетському місті Саїсі; імена царів перерахували мені за своїми .книгами єгипетські жреці; я доїхав аж до Елефантіни, а про землі за Елефантіною вже довелось просто розпитувати в людей і збирати чутки.

Казан Аріанта Геродот бачив особисто. Й порівнював його з так само відомим йому Павсанієвим казаном.

Скіфський казан він називає мідним, виготовленим з переплавлених наконечників стріл. Але міддю греки називали не тільки чисту мідь, а й мідні сплави. Скіфи ж користувалися виключно бронзовими наконечниками стріл. Цих наконечників у наших музеях безліч: акуратні, замашненькі, ще й з гарпунцем.

— Скільки скіфів,— знову каже Геродот,— я не можу точно визначити. Ба, за словами одних, скіфів дуже багато, а за словами інших людей, справжніх скіфів нібито дуже мало.

Це свідчить про племінну строкатість населення скіфських земель.

— Твоя думка знайшла підтвердження в останніх працях наших істориків,— намагаюся я порадувати Батька історії, але він зверхньо дивиться на мене й мовчить.

Академік Рибаков та інші радянські вчені довели на підставі незаперечних археологічних та писемних джерел, що принаймні так звані скіфи-орачі й скіфи-хлібороби були праслов'янами, а вони ж становили переважну частину населення Скіфської держави й займали три чверті її земель. Та чи міг у ті часи Геродот точніше визначити населення такої великої країни? Він був спроможний сказати лише "багато", "дуже багато", чи, навпаки, "мало", "дуже мало" й при цьому не навести жодних цифр. Або дати образну відповідь: мовляв, за царя Аріанта скіфів було стільки, скільки наконечників для стріл можна виплавити з отого ексампейського казана, що в шість разів більший від Павсанієвого й має стінки шість пальців утовшки. Що Геродот і зробив.

Але розв'язати цю задачу не міг тоді навіть геніальний математик, старший сучасник Геродота Піфагор.

Лита судина таких величезних розмірів могла мати форму тільки півсфери. Казан Аріанта вміщував 3600 амфор, або 144 тисячі літрів рідини. Товщина його стінок була шість пальців; грецький "палець", або "дактиль", дорівнював 19,3 міліметра.

Отже, маючи такі дані, сучасники Геродота ще не могли обчислити масу казана, але в наш час це вже не проблема, бо через двісті років після Геродота нас навчив обчислювати сфери та кулі геніальний сіракузець Архімед.

Казан скіфського царя обчислив доцент Київського держуніверситету Василь Степанович Копань, а перед цим ми з Людмилою Миколаївною Романюк, завідувачкою відділу археології Київського історичного музею, важили найдавніші наконечники

скіфських стріл. Коли ми виважили їх достатню кількість, середня вага такого бронзового наконечника виявилася близько десяти грамів.

Діаметр казана становив 8 метрів 20 сантиметрів, а вага, за даними Геродота, близько 122 тонн.

— Чи можна було вилити в часи досить примітивної металургії таку колосальну судину? — спитав я в доцента Копаня.— Чи не переплутав чогось Геродот?

Василь Степанович Копань, металофізик і знавець історії металургії, відповів не вагаючись:

— Я вірю йому! Найвірогідніше, казан відливали на природному або штучно насипаному пагорбі. А плавильні печі були розташовані колом на самій горі. Їх могло бути півтора-два десятки. Форму ж для казана вистругали посередині між печами й трохи глибше від них. Бронзу в печах плавили й зливали в форму жолобами. За чіткої організації роботи виливання могло тривати безперервно й закінчитися протягом одного дня. Після цього пагорб зрізали, а казан повністю виявився на поверхні.

Очевидно, цей грандіозний пам'ятник першого перепису населення європейської держави вражав уяву своїх і чужих, бо Батько історії захоплено вигукує:

— Який справді незчисленний народ!..

А ми тепер можемо сказати набагато точніше.

Скільки ж наконечників склали підданці до ніг свого царя?

Якщо поділити вагу всього казана на вагу одного наконечника, то одержимо дванадцять мільйонів двісті тисяч штук. Стільки ж було й скіфів за сім сторіч до нової ери, коли про Рим ще ніхто й не чув, а

Карфаген ледве вбирався в силу,— дванадцять мільйонів двісті тисяч чоловік.

Нам тепер важко порівнювати, багато це чи мало, бо не маємо подібних прикладів з інших країн. Ми тільки знаємо, що в тому-таки Римі через тисячу років після скіфського царя Аріанта мешкало близько одного мільйона громадян і рабів, а в усій переважно вкритій горами Італії — п'ять-шість мільйонів. Або що населення України за часів Богдана Хмельницького складало десь одинадцять мільйонів чоловік, а тодішні Польща й Росія мали приблизно по дев'ять...

Отже, Скіфія була дивом античної доби. Недаремно ж наші далекі пращури незадовго до народження Геродота отримали таку блискучу перемогу над "Всесвітньою імперією" Дар'явауша, змусивши персів назавжди забути дорогу через Кавказ і Дунай. Зрозумілішим стає й походження тих грандіозних споруд Правобережної Наддніпрянщини, та й не тільки Правобережної, відомих тепер під назвою Змійові вали. Вони вимагали величезних коштів і колосальної кількості робочої сили. Але якщо десять грамів бронзи з кожного породили цистерну на сто сорок чотири тонни рідини, то перед таким народом хочеться шанобливо зняти шапку.

Я схвильований і хочу поділитися своїми почуттями з Батьком історії, але в кріслі моєї робочої кімнати вже нікого нема. Дивлюсь на те порожнє крісло й розчаровано зітхаю. Може, там взагалі ніхто ніколи не сидів? Може, той хитроокий еллін мені тільки примарився? Примарилися його лукава усмішка, ота дорожня крислата шапка з міцної, випаленої сонцем собачої шкіри? Примарилась і та легенда про неймовірних розмірів казан?

Якось так трапляється дуже часто, що все найкраще в житті виявляється мрією...

Крісло порожнє, на ньому давно вже ніхто не сидів. Отже, все лише вигадка: й отой гість у шкіряній шапці, й наші бесіди в кімнаті нічного, притихлого будинку. Все вигадка, все мара...

Але, неуважно ковзнувши поглядом по переповнених книжками полицях, я втуплююсь у стіл і сам собі кажу:

— Ні, все це мені не примарилося.

На столі лежить грубезна книжка в оправі кольору морської хвилі, вгорі великими золотими літерами тиснено:

Г Е Р О Д О Т

Розгортаю книжку, й на мене дивиться трохи вирячкуватими, уважними, облямованими мережкою зморщок, циганськими очима відшліфований тисячоліттями мармуровий еллін.

Ні, таки не все було витвором фантазії, Геродот вийшов тільки до завтра, лишивши запорукою свої геніальні думки й оті чудові варварські слова:

"Писати можна про все що завгодно, а вірити в написане зовсім не обов'язково..."